

Лист кліриків митрополії софійської князю Острозькому в контексті історії Почаївського монастиря

У Центральному державному історичному архіві України, у місті Львові, зберігається копія листа-рекомендації кліриків митрополії софійської від 11 лютого 1606 року до волинського князя Костянтина-Василя Острозького [1]. Спробуємо розглянути цей документ у зв'язку з тогочасною релігійно-політичною ситуацією та початковим етапом діяльності Почаївського монастиря.

У другій половині XVI ст. Константинопольська Православна Церква, адміністративний центр якої знаходився на території Османської імперії, опинилася в складному економічному становищі. Константинопольський патріарх Ієремія, збираючи милостиню для своєї Церкви, перебуваючи 1589 р. в Москві, проголосив утворення Московської патріархії. На соборі православних патріархів у Константинополі 1593 р. Московського патріарха було визнано п'ятим по честі серед інших. Одним із наслідків цих кроків стали зміни в Київській митрополії, зумовлені постановою 1596 р. на Берестейському соборі Унійної Церкви.

Як наголошують О. Крижанівський та С. Плохій: «Після того як польський уряд визнав рішення Берестейського уніатського собору, православна церква фактично опинилася поза законом. Її провідники – єпископи Гедеон (Балабан) та Михайло (Копистенський), як, власне і саме існування церкви, не визнавалося королівською владою» [2, с. 56]. Приєднання до унії більшості православних єпископів на чолі з митрополитом Михайлом Рогозою позбавило Православну Церкву в Речі Посполитій її власної ієрархії. На думку О. Крижанівського та С. Плохія, в ситуації що склалася, помітно зросла роль християнських обителів та їхніх фундаторів: «Монастирі, що мали певні фінансові можливості й високий моральний авторитет, стали центрами боротьби за права православної церкви» [2, с. 58].

Хоча Православна Церква в складі Київської митрополії перестала існувати де-юре, де-факто її діяльність продовжувалася. Це було пов'язанно з протистоянням західного та східного центрів християнства та відповідних державних утворень (Речі Посполитої та Московського царства), що орієнтувалися на них. Вважаємо, що постання Почаївської обителі було прямою відповіддю на події в житті Православної Церкви того часу. Документально підтверджене заснування Почаївського монастиря та надання коштів на його існування не випадково співпало в часі з укладенням Берестейської унії. Так відбувалося посилення позицій Православної Церкви, яка була визнана нелегітимною.

У фундушевому записі Анни Гойської, внесеному до Кременецьких земських книг 14 листопада 1597 р., стосовно заснування Почаївської обителі наголошується: «Ігуменові бути віри християнської, послушенства закону нашого греческого» [3, с. 7]. Збереженні документальні джерела не вказують імені першого ігумена. Аналізуючи пізніші документи архіву цієї обителі, Василій Левицький встановив його. Як свідчить документ XVII ст., опублікований цим дослідником, в часи Гойської ігуменом Почаївського монастиря був грек, який і поховав монастирську фундаторку. «Після нього ігуменами були не довго Кипріан і Феодор, а потім теперішній ігумен о. Желізо» – вказує В. Левицький, посилаючись на документ датований 1647 р. [4, с. 937; 168].

У той час «греками» на Волині йменували всіх православних, прибулих з Болгарії, Сербії та Константинополя. Так їх вирізняли від представників Західної Церкви. Східні ієрархи (грецькі, болгарські, сербські) наприкінці XVI ст. – на початку XVII ст. рухаючись для збору пожертв, неодноразово перебували на території Київської православної митрополії. Після Берестейської унії, за відсутністю єпископів, саме в українських землях вони знаходили притулок та застосування своїх ієрархічних повноважень. Як вказує В. Левицький, в Стефанівській обителі проживав Белградський сербський митрополит Лука, який разом з князем Костянтином-Василем Острозьким брав участь у Берестейському соборі та конференції православних з протестантами 1599 р. Пізніше, з 1603 до 1620 рр. у цьому монастирі перебував грецький Пелангонський митрополит Ієремія [5, с. 140].

На обов'язковій приналежності саме до Православної Церкви новоствореного Почаївського монастиря наголошувала Анна Гойська, Вона, зокрема, підкреслювала, що цю обитель буде «... фундувати таким звичаєм, аби у тому монастиреві ченців людей добрих побожного життя ніякого іншого закону, тільки грецького восточної церкви послушенства» [3, с. 7]. У зв'язку з цим, найвірогідніше, першим почаївським ігуменом міг стати саме вище згадуваний Неофіт, якого ідентифікували як грека. Вважаємо, що він пов'язав своє життя з новоствореною обительлю та був дарувальником майбутньої чудотворної ікони. Ймовірно «під нього» і створювався Почаївський монастир. Цю думку висловив В. Левицький підкреслюючи, що «...обитель Почаївська була створена Анной Гойською, з одного боку, для того, щоб перед іконою Почаївською, яку приніс з собою митрополит Неофіт і подарував Анні Гойській, постійно молитви підносилися: щоб уставна хвала Божа була, а з іншої, – дати в монастирі притулок святителю» [5, с. 140]. Однозначно, він і був тим єпископом, який 1597 р. брав участь у врочистому перенесенні чудотворної ікони до Успенської церкви на Горі Почаївській та благословив заснування тут Свято-Успенської обителі.

Як стверджує болгарський дослідник М. Лачев, архієпископ Неофіт обраний Софійським митрополитом 18 березня 1603 р. [6, с. 168]. Вважаємо, що отримання ним цих повноважень, сприяло тому, що новообраному митрополиту було легше діставати матеріальну поміч рідній митрополії та надавати духовну підтримку Київській, не визнаній на теренах Речі Посполитої, де він був настоятелем Почаївської обителі. Саме на це вказує лист-рекомендація від 11 лютого 1606 р. У ньому, зокрема, вказується: «И нас самых подвиже ко вельможности вашей восписати худое сие послание, еже поручихом нашея церкве предстоятеливи преосвященному господину отцу Неофиту митрополиту софийскому, его же отшим советом умоливше, посылаем ко вельможности вашей купно посещающе сие, купно же и милостыню испрошующе, в помощь обнищавшой у нас митрополии» [1, арк. 1].

Цей документ засвідчує зацікавленість Болгарської Православної Церкви в присутності Софійського митрополита саме на Волині, де проживав фінансово забезпечений князь

Костянтин-Василь Острозький, який, у свою чергу, мав власний інтерес, стосовно ієрархічної підтримки Неофітом делегімітизованої Православної Церкви в Речі Посполитій. Давній зв'язок останнього з Волиню, посередництвом приятельських стосунків з Анною Гойською та його ігуменство в Почаївській обителі, могли спричинити ієрархічний ріст Неофіта, метою, якого було й отримання преференцій Болгарській Церкві від Костянтина-Василя Острозького. Інтереси обох Православних Церков збігалися. Вони були направлені на зміцнення їх позицій у тодішньому суспільстві. Наведений документ також спростовує монастирський переказ про подорож грецького митрополита до Москви. До неї було досить далеко, та й у той час князь Острозький був не менш заможним, аніж цар московський.

Митрополиче обрання Неофіта, безумовно, посилювало православ'я в Україні, з якою останній мав міцні стосунки, будучи ігуменом Почаївської обителі. У відсутності повноцінної ієрархії Православної Церкви Київської митрополії, Софійський митрополит активно допомагав їй, висвячуючи кліриків та освячуючи храми. Зокрема, 21 квітня 1612 р., згідно архієпископських повноважень, він провадив обряд освячення в київському Межигірському монастирі [7, с. 104]. Той же Неофіт, слушно зауважує Левицький, в позові унійного митрополита Київського та Галицького Іпатія Потія проти архімандрита печерського Київського монастиря Єлисея Плетенецького, стосовно події, що мала місце 1612 р. у цій обителі, названий митрополитом «з Греції Софійським» [5, с. 141]. Позов Іпатія був спрямований на незаконні дії «...чення грека названого Неофіта, котрий іменує себе митрополитом з Греції Софійським...». Провина архімандрита Печерського монастиря полягала, в тому, що Неофіта «...допустили пресвітерів і дияконів на стан духовний посвячувати та церкви святити» [8, с. 178]. Таким чином Неофіт продовжував виконувати роботу по зміцненню православ'я в Речі Посполитій та відповідно протистояти новоствореній Унійній Церкві.

Сьогодні документ під назвою «Список речей Почаївського монастиря відданих Софійському архієпископу Неофіту 20 січня 1617 р.» зберігається в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського [9]. Цей, так званий,

речовий реєстр монастирських предметів особисто підписаний Неофітом. Сучасна дослідниця В. Бочковська справедливо його називає найдавнішим із збережених описів цієї волинської обителі, який «надає дуже цінну інформацію щодо церковних речей Почаївського монастиря» [10, с. 122]. У ньому, серед інших предметів, вказується і на «скатертину, вишиту по кінцях червоним шовком від пані Гойської» [11, с. 8]. Можливо, на початок 1617 р. номінально Неофіт ще залишався ігуменом Почаївської обителі, готуючись до переїзду в інший монастир, добирав для цього відповідне церковне начиння.

В одній із статей, опублікованих на сторінках «Волинських Єпархіальних Відомостей», В. Левицький вказує, що перший ігумен митрополит Неофіт після смерті Гойської 1619 р. переїжджає до Дубенського Свято-Спаського монастиря [12, с. 187]. В цьому монастирі «Неофіт архієпископ болгарської церкви Софійської» 20 липня 1622 р. висвячував у диякона старця Гедеона [7, с. 104].

У Речі Посполитій, після утворення на місці однієї двох Церков східного обряду (хоч одна з них і не визнавалась легітимною), спостерігалось їх закономірне протистояння. В цій атмосфері жила Почаївська обитель від часу заснування, розвиваючись під знаком вірності православ'ю. Так само більшість обителей зайняла антиунійну позицію. Головною причиною цього стала їхня вірність догматам Східної Церкви, протистояння всіляким впливам та модернізаціям. «Не випадково, – підкреслюють О. Крижанівський та С. Плохій, – що в умовах ослаблення, а потім відсутності православного єпископату в перші десятиліття XVII ст., монастирі відігравали роль центрів українського православного життя» [2, с. 48].

У Дубні, в якому, здебільшого проживав Костянтин-Василь Острозький, функціонувало три православних монастирі. За словами митрополита Іларіона (Огієнка): «Дубенський Чеснохресний монастир на острові знаходився під пильним доглядом свого патрона й фундатора князя Костянтина Острозького. Ще року 1547-го князь щедро наділив свого монастиря, а за часу ігуменства Іова завжди не забував про нього» [13, с. 66]. Про цей період повідомляють копії справ з архіву Почаївської обителі про надання угідь Острозьким

Дубенському монастирю, що зберігаються в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського [14]. Про ймовірну співпрацю засновниці Почаївського монастиря Анни Гойської та Костянтина-Василя Острозького вказує митрополит Іларіон (Огієнко): «Можливо, що вона просила князя відпустити до Почаєва Дубенського Ігумена, можливо, що вела перемови із самим Ігуменом Іовом Желізом», – зазначає дослідник [13, с. 35].

Суперечності між делегімітизованою Православною та новоствореною Унійною Церквами в Речі Посполитій постійно загострювалися. У зв'язку з цим, восени 1620 р., Єрусалимський патріарх Феофан (раніше брав участь у хіротонії Московського патріарха Філарета), який у той час мав повноваження від Константинопольського патріарха погоджувати усі негаразди, що існували в Церквах, належних Константинопольській патріархії, відвідав Київ. На прохання гетьмана Петра Сагайдачного, він, разом з митрополитом Софійським Неофітом та єпископом Страгонським Аврамієм, висвятив для Київської православної митрополії митрополита Йова Борецького та нових єпископів. Як наголошує В. Левицький: «Сам патріарх Феофан згадує про участь Неофіта в співслужінні з ним в Києві в своїй грамоті про відновлення православної ієрархії в південно-західній Русі» [5, с. 141]. Таким чином, колишній почаївського ігумен, який у той час вже очолював Дубенський Спаський монастир, особисто брав участь у відновленні діяльності Православної Церкви Київської митрополії, яка в майбутньому таки не була визнана Королем Речі Посполитої легітимною.

Вважаємо, що Почаївський монастир був заснований, найперше, задля зміцнення позицій Православної Церкви. Вже пізніше, на перший план у питанні щодо його створення було висунуто переказ про перенесення чудотворної ікони, історії передачі якої безпідставно пов'язали з мандрівкою її власника до Москви. Головною ж обставиною, що спричинила заснування обителі, стала кардинальна зміна в церковно-конфесійному житті Київської митрополії після постанови Унійної Церкви. Такою виявилася реакція представників традиційної Церкви, викликана відповідними релігійно-суспільними процесами. Запрошення Анною Гойською на ігуменство до новоствореного Успенського монастиря єпископа Неофіта мало підтвердити існуючу на той

час міць Православної Церкви в Речі Посполитій, незважаючи на те, що вона залишилась без власної ієрархії та не визнавалась владою. Також це була своєрідна солідарність з більшістю православних обителів, які виступили проти унії.

На сьогодні життєвий шлях митрополита Неофіта, його зв'язок з Православною Церквою в Україні, Почаївським монастирем та іншими обителями є маловідомим, дані про нього є неповними. Його роль в процесах, що відбувалися у церковному житті на тернах Речі Посполитої, є слабо дослідженою. Відомою є дата смерті Неофіта. Інформація, про «недавно померлого в бозі велебного митрополита Софійського» (березень 1623 р.) міститься в згаданій вже роботі І. Мицька [7, с. 104]. Вважаємо, що необхідно продовжувати пошуки нових історичних джерел, що можуть відкрити існуючу завісу таємничості щодо перших кроків життя Почаївської обителі, абсолютно з'ясувати ім'я та роль її першого ігумена. Можливо представлені вище напрацювання сприятимуть більш глибокому дослідженню біографії цієї історичної постаті та об'єктивній оцінці його діяльності, привернуть увагу до питання головної причини заснування одного з найвідоміших українських монастирів.

Копія листа-рекомендації кліриків митрополії софійської від 11 лютого 1606 року до Костянтина-Василя Острозького є промовистим епізодом активної пошукової діяльності болгарської православної громади, яка, перебуваючи в непростих умовах, намагалася віднайти добродійців для свого існування та зверталася, у зв'язку з цим до потужного оборонця православ'я волинського князя. Інтереси прохачів та адресата їхнього звернення стосовно захисту Православної Церкви були обопільними. Якщо Острозький був тією фігурою, яку розглядали як добродійця представники Болгарської Православної Церкви, значить вони мали на це підстави і відповідну інформацію, що стосувалась його благодійності. Тому Анна Гойська – засновниця Почаївського монастиря також, найімовірніше, використовувала авторитет і прихильність волинського князя, коли йшов процес створення цієї обителі. Їх поєднувало не лише волинське земляцтво, але й належність та вірність Православній Церкві Київської митрополії.

**Текст листа-рекомендації кліриків
Болгарської Православної Церкви
до князя Костянтина-Василя Острозького**

Благочестивый православием сияющий вельможный княже
Костянине, гсподию (?) многия власти, паче пане наш мило-
стивый.

Поклон смиренный вашей вельможности подаем (?) вси кли-
рици софийския митрополия, и молим преблагого бога даре?
вси? соблюдет за утвержение православных.

Град верх горы стоя укрытися не может, яко же г(лаго)лет пи-
сание, но есмь явствен сий, своих си утешает и укрепляет, про-
тивн я же о(т?)ревает и отганяет сущею всею? соблюдаемою
силою. Подобное непшующе мы о Вельможности вашей утеху
многу имехом твердаго тиа града суща. На высоте сиятельного
православия утверждена, от него же многия супостати прогнани
бываху. Вельможенне ? цветущею старостию одержима тя, слы-
шахом вельможный и православный княже, и аки орла некоего
долготою года изнемагающе, молим спаса нашего х(рист)а дабе
твою старость преложит в юность, и обновит якоже орлю по про-
роческому чясу, да и мы взирающе на ты старость летета сии? еже
бо славословию всесильного бога, прославляем того благосты-
ню даровавшего сичевую преподобной? вельможности вашей.
О сем бо всяка душа православных приповедует ко господу. И
нас самых подвиге ко вельможности вашей восписати худое сие
послание, еже поручихом нашаея церкве предстоятеливи преосвя-
щенному господину отцу Неофиту митрополиту софийскому, его
же отшим советом умоливше, посылаем ко вельможности вашей
купно посещающе сие, купно же и милостыню испрошующе, в
помощь обнищавшой у нас митрополии: гдь бе мзду сторичную
воздасти ти в небесном своем царствии отицевом еже бо церква
его ??благодаянии твоём.

Пре здравствуемо ти величество соблюдити.

Писа(но) в Софийстей митрополии месяца 2 Дня 11 року 1606

Вашей ве-сти (*вельможности*) присные богомольцы

Клирици митрополии софийски.

Джерела та література

1. Центральний державний історичний архів України, м. Львів. Ф. 129. Оп. 1. Спр. 401. 1 арк. Лист-рекомендація кліриків митрополії софійської до волинського князя Костянтина-Василя Острозького. 11. 02. 1606 р.
2. Крижанівський О. П. Плохій С. М. Історія церкви та релігійної думки в Україні: Колективна моногр. – К., 1994. – Кн. 3. – 335 с.
3. Дарственная запись Анны Гойской на устройство Почаевского монастыря от 14 ноября 1597 года. – Почаев, 1908. – 346 с.
4. Левицкий В. Выдержка из поземельного польского документа XVII века // Волинские Епархиальные Ведомости (далі ВЕВ). – 1909. – Ч. Н. № 45. – С. 937-938. Расследование произведенное третейским судом по жалобе Почаевского монастыря на Андрея Ферлея о захвате монастырских земель 1647 года 12 декабря // Материалы по Истории Почаевской Лавры изданные Василием Левицким. – Почаев, 1912. – 184 с. – С. 167-171.
5. Левицкий В. К вопросу о времени основания Почаевской Лавры и о первой устроительнице ее Анне Гойской // ВЕВ. – 1913. – Ч. Н. № 6-9. – С. 96-100, 126-128, 138-142, 165-167.
6. Лачев М. Каталог на софійските митрополити // Исторически преглед. – 2006. – № 5-6. – С. 162-178.
7. Мицько І. З. Острозька слов'яно-греко-латинська академія (1576-1636). – К., 1990. – 190 с.
8. Выпись из главных трибунальских книг воеводства Браสลвакаго, содержащая в себе позов Ипатия Поцея на Софийского митрополита Неофита. 1613 года 17 мая // Материалы по Истории Почаевской Лавры... – С. 178-179.
9. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського (далі ІР НБУВ). – Ф. 238. № 31. 6 арк. Список церковних речей монастиря Почаївського, відданих Неофітові Архієпископові 1617 р. 20 січня (Regestr Rzeczy Monastyra Poczaiewskiego oddanych Neofitowi Archiepiscopowi Sofyskiemu. 1617 20 Januar).
10. Бочковська В. Почаївський духовний осередок в історії та культурі українського народу: характеристика нових джерел дослідження // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. – 2009. – № 13. – Вип. Українознавство. – С. 21-25.
11. Реестр церковных вещей Почаевского монастыря, отданных Архиепископу Софийскому Неофиту 1617 года 20 января // Материалы по Истории Почаевской Лавры... – С. 7-8.
12. Левицкий В. Жизнь и деятельность Преподобного Иова Железо на пользу Почаевской лавры // ВЕВ. – 1910. – Ч. Н. № 10-14, 16, 17, 20. – С. 151-338.
13. Іларіон Митрополит. Фортеця Православія на Волині Свята Почаївська Лавра. – Вінніпег, 1961. – 398 с.
14. ІР НБУВ. Ф. 231. № 132. 43 арк. Справа про угіддя дані князем Острозьким Дубенському монастирю. 1617-1719 рр.